

ASSAJOS I ESTUDIS

El que han d'ensenyar els mestres als xiquets i els pares als seus fills. El didactisme en un directori catòlic del segle XVIII

What teachers need to teach their pupils and parents their children. Didacticism in an 18th century Catholic Directory

Vicent Sebastian Fabuel

vicentsebastian@gmail.com

Universitat de València (Espanya)

Data de recepció de l'original: març de 2015

Data d'acceptació: gener de 2016

RESUM

L'autor presenta el *Directorio Catholico y Declaracion de la Doctrina Christiana* de Vicente Sebastián, text que descriu el sistema de valors de la societat, la urbanitat, la ciutadania, el paper de la família i els mestres. Publicat al segle XVIII, és un antecedent dels manuals editats al llarg dels segles XIX i XX fins a l'arribada de la LOGSE. Per als educadors, i per a la història de l'educació, el contingut més destacat el conformen el capítol VI de la segona part, «obligacions dels pares envers els seus fills i domèstics», els set capítols del segon tractat, «consells d'urbanitat i criança dels xiquets», i els capítols I i II, «del mestre per al bon ensenyament i educació». El seu fonament pedagògic és una síntesi de «l'educació de l'ànima i del cos» i es presenta com un compendi integral per a pares i educadors. Com a aportacions interessants podem esmentar: el seu sistematisme, la seua estructuració, aproximant-se al sentit utilitarista de l'educació

que es tenia a l'època il·lustrada, i s'acosta com a precedent al naturalisme rousseaunià en defensar la necessitat d'una educació d'acord amb les capacitats del xiquet i amb l'obligació de conèixer la seua naturalesa fent servir pràctiques assentades en la realitat. En definitiva, el *Directorio* mostra la ritualització i reglamentació dels processos vitals, i exposa els codis que s'han transmès al llarg dels tres últims segles.

PARAULES CLAU: valors, catecismes, urbanitat, família, moralitat, codi social, educació, mestre.

ABSTRACT

The author presents the *Directorio Catholico y Declaracion de la Doctrina Christiana* [Catholic Directory and Declaration of the Christian Doctrine] by Vicente Sebastián, a text that describes the system of societal values, civility, citizenship, the role of the family, and of teachers. Published in the 18th century, it is a precursor of the manuals published over the 19th and 20th centuries until the arrival of the Organic Law on the General Organisation of the Education System [LOGSE]. For educators, and for the history of education, the most outstanding content is made up of chapter VI of the Second part, «parents' obligations regarding their children and servants»; the seven chapters of the second Treatise, «advice on civility and bringing up children»; chapters I and II, «concerning the teacher for good teaching and education». Its pedagogical foundation is a summary of «the education of body and soul» and is presented as a comprehensive summary for parents and educators. Interesting contributions include: its systematism, its structuration, approaching the utilitarian sense of education that was held in the age of Enlightenment and drawing close, as a precedent, to Rousseauian naturalism in defending the need for education in keeping with the abilities of the child and with the obligation of getting to know their nature by using practices based on reality. In short, the *Directorio* demonstrates the ritualization and regulation of life processes, by revealing the codes that have been handed down over the last three centuries.

KEY WORDS: values, catechisms, civility, family, morality, social code, education, teacher.

RESUMEN

El autor presenta el *Directorio Catholico y Declaracion de la Doctrina Christiana* de Vicente Sebastián, texto que describe el sistema de valores de la sociedad, la urbanidad, la ciudadanía, el papel de la familia y de los maestros. Publicado en el siglo XVIII, es un antecedente de los manuales editados a lo largo de los siglos XIX y XX hasta la implantación de la LOGSE. Para los educadores, y para a la historia de la educación, el contenido más destacado lo conforman el capítulo VI de la «Segunda parte, obligaciones de los padres hacia sus hijos», los siete capítulos del «Segundo tratado, consejos de urbanidad y crianza de los niños», y los capítulos I y II, «del maestro para la buena enseñanza y educación». Su fundamento pedagógico es una síntesis de la educación «del alma y del cuerpo» y se presenta como un compendio integral para padres y educadores. Como aportaciones interesantes están: su sistematismo, su estructuración, aproximándose al sentido utilitarista de la educación que se tenía en la época ilustrada, y se acerca, como precedente, al naturalismo rousseauniano al defender la necesidad de una educación acorde con las capacidades del niño y con la obligación de conocer su naturaleza y utilizando prácticas asentadas en la realidad. En definitiva, el *Directorio* muestra la ritualización y reglamentación de los procesos vitales, exponiendo los códigos que se han transmitido a lo largo de los tres últimos siglos.

PALABRAS CLAVE: valores, catecismos, urbanidad, familia, moralidad, código social, educación, maestro.

I. INTRODUCCIÓ

Treballant a l'arxiu municipal de la vila de Xulilla (València) vam trobar unes actes que es referien a les condicions laborals del mestre i de l'ensenyament local a les darreries del segle XVIII. Paral·lelament en una recerca que realitzàrem sobre un destacat personatge local, el venerable franciscà Cervera,¹ tinguérem oportunitat d'accedir a diferents arxius religiosos de la província de València i trobàrem una fitxa que immediatament ens va provocar sorpresa, en primer lloc pel nom de l'autor de l'obra, el doctor Vicente Sebastián, i en segon lloc pel seu títol. La tasca que s'imposava era localitzar el text original; resultava cridaner el fet que no n'hi existiren referències, ni haguera sigut

¹ AGULLÓ, Benjamín; SEBASTIÁN, Vicente. *Vida admirable del venerable padre fray José Cervera Cava*. Valencia: Ayuntamiento de Chulilla, 1999.

objecte d'estudi o recerca. Apareix a la compilació bibliogràfica de Ximeno,² i és esmentat per Benlloch.³ A més, destacava el fet que el tema al qual es referia és d'especial rellevància actual: el comportament, el sistema de valors de la societat, la urbanitat, la ciutadania, el paper de la família i dels mestres..., tots ells apareixen com a elements de preocupació i controvèrsia. Pot sorprendre que el contingut referit en aquest text del segle XVIII siga semblant als editats al llarg del segle XIX i del segle XX fins a l'arribada de la LOGSE.⁴ El propòsit de la recerca va ser, llavors, donar a conèixer aquest text inèdit, l'estudi del qual estava més que justificat en una època en la qual la bona educació i la ciutadania i els valors estan en el frontispici de les instàncies educatives, siguen aquestes la família, l'escola o la societat en general. Així és arreplegat per la historiografia, que, com indiquen Laspalas,⁵ amb les seues referències a Elías i altres, i més recentment Ampudia d'Haro,⁶ valora la importància de l'anàlisi de les «bones maneres» i els codis socials dins del procés civilitzador, en tractar de la importància de la representació social «col·lectiva i compartida» essencial per a la comprensió de la societat de l'Antic Règim, la qual, mitjançant el procediment didàctic reflectit en el text que aquest article presenta, cercava arribar a totes les capes socials per a així enquadrar-les dins d'un mateix marc ideològic.

El llibre, de 515 pàgines, va ser publicat en diferents edicions al llarg del segle XVIII,⁷ i el doctor Sebastián n'indicava la finalitat des del primer moment, amb un títol absolutament transparent.

² XIMENO, Vicente. *Escritores del Reino de Valencia: Cronológicamente ordenados desde el año 1238 de la christiana conquista de la ciudad hasta el de 1748*, 2 vol. Valencia: Imp. de Joseph Estevan Dolz, 1799.

³ BENLLOCH, Antonio. «Catecismos Valentinós», AA. VV. *Vivir en la Iglesia. Homenaje al prof. Juan Agulles*. Valencia: Facultad de Teología, 1999, p. 523-551.

⁴ BENSO, Carmen. *Controlar y distinguir. La enseñanza de la urbanidad en las escuelas del siglo XIX*. Vigo: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Vigo, 1997; GUEREÑA, Jean-Louis. *El alfabeto de las buenas maneras. Los Manuales de Urbanidad en la España contemporánea*, Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2005; MIGUEL, Amando de. *Cien años de urbanidad. Crítica de costumbres de la vida española*. Barcelona: Planeta, 1991.

⁵ LASPALAS, Javier. «Los códigos sociales de conducta como tema historiográfico», *Memoria y Civilización*, 1 (1998), p. 199-208.

⁶ AMPUDIA DE HARO, Fernando. *La civilización del comportamiento: urbanidad y buenas maneras en España desde la Baja Edad Media hasta nuestros días* [tesi doctoral]. Madrid: UCM, 2004.

⁷ SEBASTIÁN, Vicente. *Directorio Catholico y Declaracion de la Doctrina Christiana, dispuesta en forma de dialogo, para que sepan los fieles lo que han de creer, y obrar para salvarse, y lo que han de enseñar los maestros á los niños, y los padres a sus hijos, y los amos a los criados, muy util, y necesario para todo genero de personas. Con dos tratados mas; el uno en que se dan algunos avisos para la buena crianza de los niños y el otro de algunas*

El valor educatiu que mostra el text és sobretot la constant preocupació d'educar i formar el xiquet i el lector en general, el desig que s'inserten en una societat amb una obligada educació en la urbanitat, i la insistència a llançar avisos als pares perquè formen els seus fills en determinats aspectes. La importància que li concedim té a veure amb el seu contingut, que, àdhuc sent doctrinal, no utilitza com altres la història sagrada, sinó que des d'una metodologia més «didàctica» explica els fonaments de la fe amb un mètode dialògic. Defineix la urbanitat com un aspecte de la virtut de la caritat i, d'altra banda, i és el que per a nosaltres resulta més destacable, refereix mètodes d'ensenyament dels mestres i pares de família i orientacions de comportament social, cosa que en altres catecismes o doctrines no succeïx. També, com diu Bolufer «l'estudi de les bones maneres, enteses com a codis a través dels quals és possible aproximar-se a les visions del món i a les regles que regeixen el funcionament social, es troba menys desenvolupat al nostre país que en altres tradicions historiogràfiques»,⁸ per això pensem que podem contribuir modestament a donar a conèixer un nou text en aqueix àmbit de coneixement.

2. ANTIC RÈGIM I PRIMER ENSENYAMENT

La història de l'educació va de la mà de l'evolució de l'ésser humà, no existeix cap societat per primitiva que siga en la qual no estiga present l'educació. Començant per la transferència de simples sabers coneguts a les noves generacions per a la seua perpetuació contínua, fins a l'establiment d'hàbits i costums. Els primers elements d'aquest saber es faciliten en la família i en l'escola. La finalitat de l'ensenyament elemental, el paper dels pares i les obligacions dels mestres i el contingut de l'ensenyament constitueixen els principals subjectes de reflexió. Aquesta etapa d'ensenyament la podien cobrir els pares; en les famílies de més alt poder adquisitiu, un preceptor; i en certs casos, l'artesà que contractava un aprenent.

Amb l'arribada dels Borbó a Espanya es va iniciar un procés reformista, encara que referent a l'ensenyament primari i en la primera meitat del segle

devociones, en que han de ser instruidos, para que le usen en las escuelas. Madrid: Herederos de Antonio González de Reyes, 1723; Valencia: Cosme Granja, 1741; Valencia: Agustín Laborda, 1759; Murcia: Felipe Teruel, 1770; Valencia: Benito Monfort, 1777.

⁸ BOLUFER, Mónica. «Ciencia del mundo: concepto y prácticas de la civilidad en la España del siglo XVIII», *Cheiron: Materiali e strumenti di aggiornamento storiografico*, 38 (2002), p. 144.

xviii no apareixen disposicions especialment innovadores; serà sobretot en el regnat de Carles III quan es reconega la ignorància rutinària del poble i el fort analfabetisme que pateix:⁹ una instrucció primària poc estesa i que es reduïa a la lectura, l'escriptura i el catecisme i les quatre regles, i en el cas de la dona, a la formació en labors domèstiques i oracions.¹⁰

Durant el segle XVIII els jesuïtes i els escolapis competiren pel control dels estudis humanístics, mentre que altres comunitats de religiosos, dominicans, mercedaris, carmelites, benedictins i trinitaris, van tenir una menor importància. Cap a mitjan segle, franciscans i agustins es van incorporar al camp de l'ensenyament secundari i van començar a competir amb els jesuïtes. Respecte a este ensenyament hi ha el problema, en primer lloc, de la seua pròpia denominació, atès que darrere cada terme hi ha una manera diferent d'entendre aquest nivell d'ensenyament,¹¹ que, encara que és una creació de la burgesia liberal, es podria afirmar que des d'antic existia un ensenyament previ als estudis universitaris, unes vegades estructurat i moltes altres no,¹² sent un espai intermedi tradicionalment ocupat per la gramàtica llatina i després ampliat a altres matèries.¹³

A més de les «cartilles» per a aprendre a llegir i escriure, existeix un altre material molt usat en aquests moments; es tracta de les anomenades «cartilles de la doctrina cristiana», que es podria definir com un escrit catequètic hereu de la tradició medieval que inclou les principals oracions, sense ser explicades, i altres elements com la manera d'ajudar a missa.¹⁴ A part hi havia els catecismes, compostos com un «diàleg» de «preguntes i respostes», que suposen una prolongació didàctica i catequètica de les nocions fonamentals de la doctrina

⁹ GUTIÉRREZ, Clotilde. «Legislación y prácticas educativas en el siglo XVIII», *Cabàs*, 4 (2010).

¹⁰ DOMÍNGUEZ, Martín. «La educación durante la ilustración española», *Norba*, 10 (1989-1990), p. 173-186.

¹¹ LORENZO, Juan Antonio. «Evolución y problemática de la Educación Contemporánea en España», *Revista Complutense de Educación*, v. 7, n. 2 (1996), p. 52.

¹² RUIZ, Julio. «Instrucción versus formación, una constante de la enseñanza secundaria en España», *Revista Española de Educación Comparada*, 7 (2001), p. 78.

¹³ AGUILAR, Francisco. «Entre la escuela y la universidad: La enseñanza secundaria en el siglo XVIII», *Revista de Educación*, núm. extraordinari 1 (1988), p. 225-243.

¹⁴ Seguint M. Bataillon, que diu que: en el terreny de l'ensenyament popular de la doctrina cristiana, la impremta havia propagat sobretot, fins llavors, cartilles que servien per a ensenyar a llegir i en les quals es trobaven, al costat de les oracions usuals, unes «coplillas versificadas en estilo llano», que permetien aprendre de memòria les dades essencials sobre el credo, els manaments, els sagraments, les obres de misericòrdia, els pecats..., tot açò sense res que apel·lara a la intel·ligència o a la consciència. RESINES, Luis. «Las Cartillas de la Doctrina Cristiana de Valladolid», *Revista de Folklore*, 76 (1987), p. 111-118.

crisiana i que contenen els elements doctrinals, tal com referencia Baranda.¹⁵ Viñao indica que, tant des del punt de vista textual com des del seu ensenyament, encara que en ocasions s'utilitzen d'una manera indistinta, catecisme i doctrina crisiana no són termes sinònims.¹⁶ El primer era una versió compendiada i disposada per a l'ensenyament i la memorització de la part de la doctrina crisiana que en cada cas es considerava necessari conèixer o saber per a salvar-se. També, catecisme o doctrina crisiana difereixen segons s'atenga als títols, als continguts o als destinataris. Tenint tot açò en compte pot establir-se una primera distinció entre catecismes i exposicions de la doctrina crisiana: els primers serien textos més breus, senzills i redactats en general en forma de preguntes i respostes, a fi de facilitar la repetició i memorització, i les *doctrines* eren textos més extensos, d'estructura lineal, dirigits al seglar culte, al catequista, al sacerdot o al predicador.

A més, existien tractats sobre les activitats socials, les maneres de comportar-se en la taula, les maneres de vestir, de saludar, les regles del tracte amb els superiors, els reglaments dels jocs, etc. En la majoria dels casos, van destinats més als pares i mestres que als mateixos xiquets a qui estan dedicats. Este seria el cas del nostre *Directorio*. *Directorio*, com diu la paraula, que busca dirigir, canalitzar i controlar la vida de l'individu en la seua totalitat, amb directrius precisament explicitades dins el marc d'una estratègia d'ocupació exclusiva d'espais i temps que havia d'estendre's al carrer, la llar i l'escola.¹⁷

3. CATECISMES I DOCTRINA CRISIANA

El catecisme és una de les vies utilitzades per les jerarquies diocesanes i pels clergues en general no solament per a instruir en la fe crisiana els seus feligresos sinó també amb l'objectiu de cercar l'assimilació i la reproducció d'una sèrie de valors ètics i socials entre les diferents generacions.¹⁸

¹⁵ BARANDA, Nieves. «La literatura del didactismo», *Criticón*, 58 (1993), p. 25-34.

¹⁶ VIÑAO, Antonio. «Adoctrinadores y adoctrinados. Catequesis y educación en la España de la segunda mitad del siglo XVIII y primeros años del XIX (I)», *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, III (2004), p. 85-111.

¹⁷ VIÑAO, Antonio. «Adoctrinadores y adoctrinados... *Op. cit.*

¹⁸ GARCÍA, Ernesto. «El catecismo medieval de Arnaldo de Barbazán, obispo de la Diócesis de Pamplona (1318-1355)», *En la España medieval*, 15 (1992), p. 340.

Així, el catecisme és el primer text educatiu conegut dins la cultura occidental.¹⁹ Els responsables de l'Església es van creure sempre en l'obligació de reduir els complicats tractats de teologia i acostar-los a la capacitat dels xiquets i els rudes. Els seus redactors van pretendre dotar moltes generacions d'un ideari bàsic per a pensar i d'un codi elemental per al comportament en la pràctica quotidiana, amb un articulat on predomina la gradació, la progressió i l'ordre. Ja l'humanisme renaixentista va defensar que els xiquets des de xicotets havien de conèixer en petites síntesis les doctrines bàsiques per a poder ser salvats i per a evitar desviacions. Certament va ser l'ensenyament de la *doctrina cristiana* un ministeri al qual es van consagrar amb més entusiasme contra la ignorància religiosa, i alhora els catecismes es van convertir en modeladors de mentalitats col·lectives i de les conductes.

Al segle XVIII la catequesi va plantejar algunes novetats. Ja no es pretenia únicament la memorització repetitiva d'uns continguts, sinó també el seu enteniment, i la formació religiosa ja no havia de ser exclusiva de l'àmbit parroquial sinó també de l'escolar, amb el caràcter didàctic que tot catecisme havia de tindre mitjançant la metodologia de preguntes i respostes o els exemples i històries moralitzadores. Ara bé, fins i tot en l'ocupació del diàleg cal fer algunes matisacions: comporta molt de fictici, ja que desborda sobradament els coneixements i capacitat del xiquet més espavilat, és a dir, d'una banda hi ha un intent d'aproximació i acomodació del missatge a una forma útil de transmissió, però cap destinatari pot veure's reflectit en les respostes massa elaborades que integren el diàleg.²⁰

¹⁹ BARTOLOMÉ, Bernabé. «El catecismo como género didáctico. Usos religiosos y laicos del modelo catequético», a ESCOLANO, Agustín (ed.). *Historia ilustrada del libro escolar en España. Del Antiguo Régimen a la Segunda República*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997, p. 399-424; FAUBELL, Vicente. *Acción educativa de los Escolapios en España (1733-1845)*. Madrid: Fundación Santa María, 1987; MIRET, Enrique; SÁDABA, Javier. *El Catecismo de nuestros padres*. Barcelona: Plaza & Janés, 1998.

²⁰ No en poques ocasions s'al·ludeix en catequesi al mètode interrogatiu, que històricament ha estat vinculat amb la forma literària de preguntes i respostes, tan usada des dels catecismes luterans del segle XVI, imitats després pels catòlics. Encara que hi ha diversos criteris que permeten descobrir quin mètode és aconsellable per a cada situació; per açò, el «catequista» ha de cercar quin mètode ha de triar segons els destinataris, els temes o els objectius a aconseguir. Unes vegades serà preferible el mètode lògic i deductiu que parteix de les veritats i els principis més generals per a aterrar en les aplicacions més immediates. Altres vegades serà preferible el mètode experiencial: dels fets concrets i immediats fins a arribar a conclusions generals. Aquest mètode aplica el principi que la millor catequesi és la que relaciona el contingut de la fe amb l'experiència del destinatari.

4. URBANITAT I COMPORAMENT

L'ideal dels humanistes cristians mira a l'harmonia i al bon govern de l'ànima, de la família i de la república: a l'interior de la família on cada membre ocupa un lloc i una funció, però també en la societat, inculcant la contenció dels impulsos «vulgars i propis» del poble en les capes altes, i l'acomodació al treball en pro de la virtut i la salvació en les capes baixes.

Sistematitza un codi i els seus espais d'aplicació: la casa, l'escola, el carrer i l'església. És articulat a través de la noció d'ordre i respecte mutu; però també la disciplina, la docilitat i el respecte a la propietat aliena, formaven part del conjunt de valors que el mestre devia inculcar als seus deixebles amb els valors d'higiene, de laboriositat i de conducta moral i religiosa. Però no solament els llibres d'urbanitat, també els de lectura utilitzats en les escoles primàries, tenien eixos objectius: ensenyar les normes que han de regir en els diferents espais socials en els quals el xiquet es mou afegint els deures envers els altres i envers Déu, amb si mateix i, amb el temps, envers la pàtria. Transmeten els principis bàsics que han de presidir les relacions jeràrquiques entre les persones de submissió, de respecte, d'ordre..., principis que estan en la base de la mateixa estructura social; vehiculen el codi de valors morals, socials, polítics..., i les actituds que han d'orientar la conducta de les classes populars. Com molts textos de l'època, fonamenten les desigualtats humanes:²¹ les recomanacions que es donen per al tracte amb els altres passen pel respecte i la submissió envers els superiors i l'amor envers els inferiors «considerant que són fills de Déu com tu i utilíssims en la societat». Aquesta diferenciació en els usos socials i fins i tot les obligacions de l'home es presenta fundada en el concepte de societat que es transmet a les noves generacions, una societat jerarquitzada que es presenta necessària perquè els homes treballen «en la seua mútua felicitat» i que no pot concebre's «sense ordre, ni ordre sense autoritat». Així mateix, com planteja en la seua tesi Ampudia de Haro, aquest fenomen s'emmarcaria en l'àmbit de l'heterocontrol imposat pels altres, els superiors, amb diferents tipus de coaccions i punicions.

Es tracta d'una educació fundada en els valors i actituds que s'inculcaven a la infància en el marc d'una societat absolutista, en la qual enfront dels drets de l'individu prevalia el sentit del deure, i en la qual davant l'autoritat que emanava de Déu no cabia més que el profund respecte i la cega obediència.

²¹ LERENA, Carlos. *Escuela, ideología y clases sociales en España*. Barcelona: Ariel. 1986.

Interessa que l'home i, sobretot la dona, s'impregnen d'idees, de principis i valors orientats a conformar mentalitats submises i laborioses, que actuen disciplinadament acomodant la seua conducta a les normes d'un codi social heretat i rígid, fundat en la particular consideració que mereixen les diferents «qualitats» humanes. Santolaria diu sobre aquesta qüestió que «gràcies especialment al triomf del model familiar... es generaria una interiorització més intensa».²² En un model d'educació destinat a les elits, l'ensenyament de la urbanitat es proposa donar lluentor i distinció a les classes dominants. En el model d'educació dirigit a les classes populars, respon a objectius clars de moralització i «civilització», a un codi social i eficaç dispositiu de control i disciplina al servei de l'ordre social establert.²³

5. ANTECEDENTS I FONTS DE L'AUTOR

Davant la seua obra hem de reflexionar respecte a les fonts en què es va inspirar, ja que va tenir ocasió d'incorporar tota una tradició educativa a la seua recopilació, i es pot esbrinar la petjada d'autors anteriors, com Plutarc, Plató o Aristòtil, expressada per la necessitat que l'educació s'adapte a la naturalesa humana. La convicció de Plutarc és que, deixades a la seua lliure energia, les passions poden produir desordre en l'ànima: l'ensenyament com a forja del caràcter, l'home intel·ligent és el prudent, és un escultor l'obra del qual és la seua pròpia vida. Plutarc afirma que els pares són els responsables fonamentals de l'educació dels seus fills. La responsabilitat implica una sèrie de deures, com vetlar per la recta marxa dels seus ensenyaments, així el més important és triar bé el mestre, una persona de confiança i sàvia, perquè acompanye els fills en el seu creixement. Ha d'exercir la prudència i l'amonestació, però sempre tenint present que té com a fi engendrar la virtut, no la humiliació.

Si a l'edat mitjana el xiquet ha de ser educat per a ser «reformat», amb disciplina, obediència i amor a Déu, del Renaixement al segle XVII es produeix un nou interès pel desenvolupament infantil. Es considera que el tractat

²² SANTOLARIA, Fèlix. «Els codis socials de conducta: notes històriques sobre la civilitat i l'educació cívica», *Temps d'Educació*, 40 (2011), p. 27-40.

²³ GUEREÑA, Jean-Louis. «Los Manuales de Urbanidad», a ESCOLANO, Agustín (ed.). *Historia ilustrada del libro escolar en España. Del Antiguo Régimen a la Segunda República*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997, vol. 1, p. 467-500; MAYORDOMO, Alejandro. «Bases para el estudio de la formación moral y de la civilidad a través de los textos escolares en la primera mitad del siglo XIX», *Historia de la Educación*, 2 (1983), p. 55-66.

d'Erasmus *De Pueris* (1530) va introduir plenament en la civilització occidental el concepte de civilitat com a ideal de perfecció social enfront de la barbàrie i la ignorància. Per a Erasme,²⁴ l'àmbit familiar es presentava com el més idoni per a l'aprenentatge de les bones maneres, atès que suposava un procés actiu d'interiorització del codi social. I algunes de les idees avançades per ell es van arrel·lar, entre altres, als escrits de Vives, que també expressa el seu interès per l'evolució del xiquet, per les diferències individuals i per la necessitat d'adaptació de l'educació als diferents casos i nivells.²⁵ Després Comenius insisteix que s'ha d'educar tant a xiquets com a xiquetes, i en el paper de la mare com a primera educadora, defensa l'escolarització obligatòria fins als dotze anys i assenyala els avantatges de l'ensenyament elemental en llengua materna en lloc del llatí.

Serà la Contrareforma la que es preocuparà i ocuparà de l'ensenyament del poble, a través de les parròquies, de l'activitat dels escolapis i a través de la Ratio Studiorum dels jesuïtes, sobre tres principis: autoritat, que ha d'exercir-se en nom de Déu i paternalment; adaptació: l'educador s'adaptarà al complex psicològic de l'alumne; i activitat (exercicis escalonats, diàleg...).

En conclusió, per explicar de forma catequística la doctrina cristiana, el rector o la persona encarregada de la predicació disposava de llibres escrits precisament amb aquesta finalitat com era el llibre de Joseph Ortiz *Directorio catequístico, el christiano ilustrado en la Fe. Con la glosa universal de la doctrina christiana, exornada de letras sagradas y humanas*, publicat en dos toms, molt semblant al del nostre autor.²⁶

6. L'AUTOR

Vicente Sebastián és natural de la vila de Sucaina (Castelló),²⁷ encara que no hem pogut esbrinar la seua data de naixement, peròensem que està al voltant de 1670. Ximeno, en la pàgina 201 del tom II, refereix les seues dades

²⁴ ERASMO DE ROTTERDAM. *De la urbanidad en las maneras de los niños (De civilitate morum puerilium)*. Edició bilingüe. Traducció i presentació d'Agustín García Calvo. Edició i comentari de Julia Varela. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, CIDE, 1985.

²⁵ VIVES, Juan Luis. *Diálogos*. Madrid: Espasa-Calpe, 1958, i VIVES, Juan Luis. *Diálogo de doctrina christiana*. Madrid: BAC, UNED, 2009.

²⁶ VIÑAO, Antonio. «Adoctrinadores y adoctrinados...». *Op. cit.*

²⁷ SANCHIS, José. *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*. Valencia: Tip. de Miguel Gimeno, 1922.

biogràfiques: va estudiar a València, i entra per oposició al Col·legi Major Sant Tomás de Villanueva,²⁸ amb una de les beques fundades pel sant, després de reintegrades per una devota seua, el dia 14 de juliol de l'any 1690. Segons l'Arxiu de la Universitat de València, és batxiller en Arts.²⁹ Li faltaven mitjans per al grau de Mestre en Arts; però la seua «extraordinària aplicació» li va obrir el pas per a aconseguir-ho, i oposità a les càtedres de Filosofia.³⁰ Va ser rector del Col·legi Major Sant Tomás de Villanueva, i després es va graduar com a doctor en Sagrada Teologia en la Universitat de València, i l'any 1698 va obtenir la rectoria del lloc de la Pobra de Benaguasil, d'on el van traslladar al de la Pobra d'Arenós.³¹

7. L'OBRA

7.1. *Característiques*

Com dèiem més amunt, el títol defineix clarament el seu contingut i la seua intencionalitat, de quina manera ho exposa i qui són els destinataris. Podem indicar que es tracta d'un dels textos més complets i estructurats destinats a la formació bàsica dels seglars. Va projectar uns esquemes i uns continguts que fins a eixe moment havien sigut patrimoni exclusiu d'obres pensades per a eclesiàstics. Amb aquest tractat, l'autor pretenia fer un text no solament destinat a l'ensenyament bàsicament moral i doctrinal dels xiquets sinó també útil per a totes aquelles persones que no disposaren d'una mínima formació. Ell mateix es refereix al llibre com a *Cartilla de Doctrina Cristiana*. Al costat d'aquestes preocupacions catequètiques, cal indicar que el *Directorio*

²⁸ Arxiu del Col·legi Major Sant Tomás de Villanueva, València, catàleg dels col·legials, llibre 101, foli 55, núm. 251.

²⁹ Arxiu de la Universitat de València, «Libro de grados de la Universidad de Valencia y del estudio general de la Ciudad de Valencia de los años 1719 hasta 1722», sign. 25, llibre 84, folis 206r-207v, llibre 21, folis 9 i 13.

³⁰ Arxiu de la Universitat de València, llibre 479 d'oposicions a càtedra, 1720-1751, foli 99.

³¹ Per compondre les seues dades biogràfiques i també localitzar la seua obra i exemplars del seu text, vam indagar i cercar informació en diferents centres documentals: l'Arxiu de la Catedral de València, l'Arxiu Metropolità de l'Arquebisbat de València, l'Arxiu Municipal de València, l'Arxiu Històric de la Universitat de València, la Biblioteca d'Humanitats Joan Reglà de la Universitat de València, l'Arxiu del Patriarca, l'Arxiu del Col·legi Sant Tomás de Villanueva, la Biblioteca Valenciana i, finalment, la Biblioteca Arxiu de la Facultat de Teologia Sant Vicent Ferrer. Des d'ací done les gràcies als directors i directores d'aqueixes institucions per les facilitats i atenció mostrades.

constitueix un ampli manual didàctic dins el marc de la literatura didàctica doctrinal, una obra sincrètica perquè, una vegada assentada l'ortodòxia dogmàtica en la primera part, en la segona propicia la circulació d'un florilegi de lectures en sintonia amb els ideals preconitzats en aquest moment, afegint un compendi normatiu; una estructura ja existent feia un parell de segles que proporcionava una informació molt àmplia: plantejament pedagògic, matèries, mètodes d'ensenyament, convivència, orientacions ideològicoespirituals, repertori poeticoreligiós.³²

La part inicial, i la que ocupa un major gruix en el conjunt de l'obra, és la que fa referència als principis bàsics de la fe cristiana; si tenim en compte el públic al qual la destinava, i també la falta de formació que li pressuposava, no ha de sorprendre la preeminència d'aqueix contingut catequètic i els seus aspectes definitoris. A partir d'ací es diversifica el contingut de l'obra, que ja no es limita a la teologia fonamental sinó que versa sobre qüestions directament qualificades com a didàctiques i formatives. Entre aquestes, just abans dels capítols finals n'hi ha diversos de dedicats a qüestions morals i sobre educació en el sentit social del terme, és a dir, sobre la manera de nodrir un fill, tema absolutament excepcional no ja en una obra catequètica sinó en qualsevol altra sobre els bons costums en general. La inserció al final del llibre de capítols «més espirituals», afavoreix un impacte més efectiu sobre la imaginació del lector de les possibles destinacions de la seua ànima, resultants del seu comportament en aquest món, si el lector vol evitar la condemna eterna.

7.2. Estructura

Després d'un pròleg, en el qual fa una llarga i encesa proclama en contra de la ignorància religiosa i de les causes d'aquesta, així com de les persones que s'hi escuden i emparen per a rebaixar el nivell d'exigència del seu cristianisme; cristians de nom que no saben donar raó de la seua fe i que no han fet cap esforç,³³ comença el cos del *Directorio*, que està estructurat en seixanta-dos capítols que, al seu torn, es troben organitzats en tres *Tratados*, que podríem agrupar en tres àmbits:

³² FRAMIÑÁN, M. Jesús. «La Doctrina cristiana de Gregorio de Pesquera (Valladolid, 1554): esbozo de análisis y contextualización histórico-literaria», *Criticón*, 96 (2006), p. 5-46.

³³ RESINES, Luis. «La Summa de la Doctrina Christiana de Alonso Martínez de Laguna», *Berceo*, 142 (2002), p. 93-132 (p. 104-106).

1. Educació religiosa: a la qual es referirien els quaranta-tres primers capítols, que conformen el primer dels apartats, dividit en tres parts: les bases de la doctrina cristiana, els manaments i els sagraments.
2. La segona part és formada per un sol apartat que consta de vuit capítols, està dedicada a l'educació: urbanitat i bona criança dels xiquets.
3. Finalment, la tercera part del llibre comprèn un sol apartat que integra els últims onze capítols, i que suposa una miscel·lània final, ja que s'entremesclen aspectes educatius i aspectes religiosos diversos, sent els dos primers els que arrepleguen les obligacions dels pares i mestres per als seus alumnes.

El llibre preveu tot un seguit de qüestions que preparen íntegrament per a viure l'època, ja que trobem a les seues pàgines un autèntic pla educatiu que no deixa de sorprendre'ns per la seua amplitud i consistència. Es tracta d'un programa general que té en compte l'educació moral religiosa i cívica, sent el seu fonament pedagògic una síntesi de l'educació de «l'ànima i del cos», mostrant-se com un compendi d'educació integral per als pares i educadors.³⁴

Com a aportacions interessants estan: el seu sistematisme, la seua estructuració, l'ordre i el sentit utilitarista de l'educació que es tenia a l'època il·lustrada. S'acosta, com a precedent, al naturalisme rousseauià, en defensar la necessitat d'una educació d'acord amb les capacitats del xiquet i amb la necessitat de conèixer la seua naturalesa. Observa la realitat natural de l'alumne i en pren nota, abans d'intervenir-hi educativament, per la qual cosa hi ha implícita en l'obra un mètode cognitiu d'aprenentatge i una confirmació que s'ha d'aprendre mitjançant la realitat i mitjançant pràctiques assentades en eixa realitat.

La part didàctica apareix com a resposta a una preocupació de l'autor, com una guia exhaustiva que conté orientacions pràctiques per a l'educador i produeix una reflexió deliberada sobre els punts d'intervenció indicant les estratègies per a objectius precisos. La seua redacció i la cura posada en els detalls, ens ajuden a descobrir les seues preocupacions educatives.

³⁴ ESTEBAN, Fernando. «Géneros textuales y enseñanza del código urbano en los manuales escolares de la España contemporánea. Los cauces de la memoria», a GUEREÑA, J. L.; OSSENBACH, G.; POZO, M. M. del (dir.). *Manuales escolares en España, Portugal y América Latina (siglos XIX y XX)*. Madrid: UNED, p. 235-285.

S'articula al voltant dels següents elements: la cerca d'una educació humana integral, els alumnes són considerats com a persones que mereixen tota consideració i respecte, i eixe respecte mutu és l'actitud que millor caracteritza les relacions interpersonals tant a l'escola com fora, a la família. Per a desenvolupar aquest tipus de relació s'imposa un coneixement profund de l'alumne, la presència perllongada del mestre entre els alumnes i les trobades del mestre amb els pares de manera habitual cada vegada que siga necessari. La finalitat d'aquestes maneres d'actuar és establir una relació educativa carregada de confiança i afecte. Respecte a les necessitats socials o espirituals de l'alumne, l'actitud exemplar de pares i mestres constitueix un mitjà privilegiat d'humanització, idea en la qual l'autor insisteix una vegada i una altra. Però hi ha una altra característica: la prevenció; i això, en una època i una societat en què estava en vigor el sistema de càstig i era molt difícil escapar als càstigs corporals; però el *Directorio* incideix a evitar-los, explicant als educadors com ho han de fer per a no haver d'aplicar-los, ja que pensava que la relació amb els educands era, abans de res, una tasca del cor, i que açò era essencial per a establir vincles d'afecte amb ells.

Però si hi havia una preocupació destacable per als educadors d'aquest moment, eixa era la moralitat, ja que existia desconfiança cap a la naturalesa humana, particularment durant les edats més primerenques. L'autor estava convençut que els «ociosos i viciosos» eren una realitat freqüent en els carrers. Açò motivaria les indicacions que es troben en el text: els perills de les males companyies, l'observança de certes postures en l'escola i en l'església per a evitar qualsevol contacte, la reglamentació dels desplaçaments de l'escola a l'església i de l'església a casa, i també i sobretot, insistentment, la necessitat del bon exemple dels pares i mestres.

També l'autor considerava que l'experiència de l'error i del fracàs era contraproduent, i per a evitar els seus efectes negatius, promou un aprenentatge basat en la repetició i en la imitació a partir del model donat pel mestre. També posa l'accent a evitar una escolaritat irregular que no permeta a l'alumne aprofitar i comprometa les seues possibilitats de futur, igual que la falta de puntualitat. El *Directorio* concedeix una gran importància a la vigilància sobre les persones que estan a càrrec de l'educador i sobre el seu entorn, per a descobrir les manifestacions de la seua evolució i intervenir a temps amb consells apropiats, no obstant, diu, la vigilància «no ha de ser nerviosa ni desconfiada». L'educador cristià havia d'assemblar-se al Bon Pastor, per a allunyar els xiquets del pecat i conduir-los a la salvació: exigència forta i suau, constantment recolzada en l'amor als alumnes, la dolçor, i la vigilància constant. Com els seus

contemporanis, pensava que l'educació era responsabilitat primera dels pares, però també estava convençut que en el món dels artesans i els pobres els era impossible assumir esta tasca de manera adequada, per açò afig els mestres encarregats de la instrucció dels xiquets, que presten a aquest tema una atenció especial.

Entre els nombrosos tractats d'urbanitat del segle XVIII pocs s'han mantingut al llarg del temps. Aquest mateix ha passat a l'oblit, però el seu contingut continua vigent. L'explicació més important es troba en la riquesa del contingut i en el fet que servia de base a la formació que es proposava als alumnes i que posa de manifest els fonaments essencials i permanents de la urbanitat cristiana. Per aquest motiu escriu l'autor que les regles d'urbanitat és necessari aprendre-les quan s'és xiquet, si es volen adquirir i conservar certs costums i hàbits, com el componiment i cura del cos, la forma de parlar, la postura educada quan s'està assegut, la cura i neteja dels vestits, les bones maneres en el menjar i la manera de comportar-se en el carrer. Gràcies a aquests elements d'anàlisi, es capta ràpidament el model social que està darrere de les prescripcions, com comenta Torres.³⁵ És el de l'home «honest» que ha de tenir bones maneres i donar mostres de modèstia i componiment, de calma i de mesura, i evitar els excessos i els extrems, en resum, és l'home que té un control perfecte de si mateix en totes les ocasions. La interiorització dels valors apuntava a modelar el comportament social i a desenvolupar la urbanitat en ús en la societat, la qual cosa era un dels objectius que pretenia l'Església a través de les escoles.

7.3. Finalitat

El que es pretén en escriure aquest llibre el mateix autor ho indica en el preàmbul de la primera edició: «todo aquello que conduce a dicho fin, con una Declaracion, clara, breve, facil, y casera, pero de forma que da luz bastante a los ignorantes, a los pequenuelos, y a los grandes para creer, y saber todo lo necesario para salvarse». Els seus destinataris són els pares de família i mestres de xiquets, a qui proporciona aquest instrument, un mètode breu i complet per a l'acompliment de la seua obligació, i espera que servisca de llum, que bandege en molts les tenebres de la ignorància, llum que il·lumine

³⁵ TORRES, Valentina. «Los textos de urbanidad y los libros de conducta (Una reflexión inicial)», a GUEREÑA, J-L. OSSENBACH, G.; POZO, M. M. del. (dir.). *Op. cit.*, p. 259-270.

els enteniments, «y les guarde de caer en los lazos del demonio, y luz que a todos guíe a la Gloria Eterna».

7.4. Contingut

Com a educadors i docents, el contingut més destacat de l'obra, i per a la història de l'educació, el conformen el capítol VI de la segona part, «Obligacions dels pares envers els seus fills i domèstics», els set capítols del segon tractat, «Consells d'urbanitat i criança dels xiquets», i els capítols I i II, «Del mestre per al bon ensenyament i educació».

7.4.1. Obligacions dels pares envers els seus fills i «domèstics»³⁶

Interessantíssim capítol que indica com ha d'actuar un bon pare, més aviat un bon patriarca: «Deben los padres sustentarlos, doctrinarlos y darles estado no contrario a su voluntad». Incompleixen l'obligació de sustentar-los no treballant per a alimentar-los o jugant-se el que guanyen, sent necessari per a l'aliment; i també no proporcionant-los ofici, o manera de viure, amb què es poden sustentar: «Muchos hijos, e hijas se ven desorientados y perdidos y cuando son mayores se convierten en ladrones, o en dar mal ejemplo, por no haberles sus padres proporcionado formación y empleo cuando debían». Diu el nostre autor que els pares han d'entendre que els va fer Déu «no solo para alimentar corporalmente a sus hijos, sino también para darles el alimento espiritual de la buena educación», ensenyant-los no solament amb paraules sinó amb l'exemple dels bons costums, i subratlla que maleir els fills és «pecado mortal».³⁷

Els pares han de començar a complir aquestes obligacions «cuando los niños tengan entendimiento; y assi, desde niños sera bien instruirlos en todo aquello, que deben saber para ser buenos Christianos». A més d'eixos deures religiosos, els pares estan obligats a no permetre'ls l'ociositat, «ocupándoles en aprender a leer y escribir, enviándoles a escuela, o dándoles maestro particular, quien pueda económicamente. Así se impide el ocio en edad tan peligrosa y se adquieren mas luces para la mejora de sus costumbres y el bien de sus almas».

³⁶ SEBASTIÁN, Vicente. *Directorio Catholico y Declaracion de la Doctrina Christiana... Op. cit.*, cap. vi.

³⁷ *Ibidem*, p. 195-196.

Entre les altres cures que han de tenir els pares hi ha saber amb qui van, «pues un amigo malo deshace en un día lo bueno, que en muchos años se ha procurado; y así, si quieren los padres, y madres, que sus hijos, e hijas se conserven en las buenas costumbres, procuren velar, y celar las compañías, que tuvieren, con quien tratan o comunican, donde entran y salen».

Al fill dòcil, bastarà l'amor, però al «demasiado descuydado, o protervo», és necessari el càstig des de xicotet, perquè obre bé, quan és xiquet per temor, i quan ja és gran per la raó i amor a la bondat. Si des de la infància no els subjecten els pares, als fills, no serà fàcil després reduir-los, i provocaran pena i dolor en els pares. Diu l'autor que castigar els fills amb raó «no és no voler-los» sinó al contrari, estimar-los i voler que siguin bons fills. Proporciona uns consells en observar que hi ha pares que castiguen els fills, però aquests no s'esmenen. I el doctor Sebastián indica alguns errors: adverteix sobre la falta de proporcionalitat del càstig amb la culpa, o la reprensió amb indignació i amb ira; atès que si el càstig cercara l'esmena i fóra proporcionat sí que seria eficaç; per açò indica que molts fills respecten més els mestres de l'escola que els seus pares, encara que els castiguen tal vegada més els pares, perquè el mestre, amb quietud, amb pau i amb un somriure, proporciona el càstig a la culpa i aconseguen el que no aconseguen els pares amb molts i continuats colps: «Dexen los padres passar la ira, sosieguense del enojo, den lugar a la razon, y despues castiguen al hijo, y logran mejor la enmienda».

Respecte al matrimoni,³⁸ insisteix en el respecte que es deuen els esposos entre si i després estableix unes recomanacions a propòsit de la criança dels fills,³⁹ indica l'actitud positiva en aqueixa tasca, i destaca també la diferenciació respecte al gènere femení: «la obligación de las madres para con sus hijas, consiste en criarlas con gran recogimiento, acostumarlas desde luego a la labor y a una vida ocupada en el cuidado de la casa; apartarlas de las profanidades del Mundo; no permitirles familiaridad con personas de otro sexo, y aun del mismo, sino con virtuosas; no hablarlas con impaciencia, ni reprenderlas, sin motivo, y fundamento; no violentar su inclinación, bien para el matrimonio, o para la vida religiosa».

En el tractat segon, arribem al moment en què, segons l'autor, «se dan algunos avisos para la urbanidad, y buena crianza de los Niños»,⁴⁰ adverteix que no pot separar-se «lo cristiano de lo prudente y urbano», per això la funció

³⁸ *Ibidem*, cap. xiv.

³⁹ *Ibidem*, p. 340-341.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 353.

d'aquesta *Cartilla Christiana* és que des de xiquets els infants aprenguen a ser prudentes en les paraules i els costums evitant tota acció i paraula grollera.

7.4.2. *La neteja d'un mateix i de les seues coses*⁴¹

El xiquet ha de procurar molt la neteja en si i en les seues coses, per açò: quan tinga les mans o la cara brutes, es llavarà, les ungles les portarà ben tallades, no es netejarà el nas amb la roba ni amb les mans, sinó amb el mocador. No ha de deixar aqueix mocador, encara que estiga net, a un altre. No ha d'escopir ni entre les dents ni «contra el ayre», per no esguitar els altres. Si va acompanyat i veu alguna cosa fastigosa, no es girarà a mirar-ho ni ho ensenyarà als seus companys. Es vestirà segons la seua edat, el seu estat i possibilitat, de forma honesta i decent. Sempre net i endreçat. També cuidarà que la seua estança i tot el que tinga al seu càrrec estiga net i endreçat. Si veu algun defecte, ho indicarà en secret a l'interessat i a ningú més.

7.4.3. *Sobre la neteja a la taula*⁴²

El xiquet no ha de fer-se esperar a la taula quan els altres estan preparats. Abans d'asseure's a la taula ha de llavar-se les mans, escopir i netejar-se el nas, perquè després ja no ha de fer res d'açò. No serà el primer a desdoblegar el tovalló i a començar a menjar o beure, ni tampoc l'últim a acabar. Usarà el tovalló i les estovalles sense deixar senyal, procurant no embrutar-se els dits i llavis amb el que menja, ni netejar-se després de cada mos, només abans de beure i en acabar. Si menja amb persones de categoria superior, no prenga el plat fins que un altre se servisca. No destrosse el menjar amb les mans, sinó partisca amb el ganivet el que vaja a menjar i no més. La sal la prendrà amb la punta del ganivet, i el menjar, amb cullera o forqueta. No prenga per agafar d'un plat les viandes amb la mà, ni per a donar-les a un altre, sinó en plat i amb forqueta, o punta de ganivet. No menge amb la mà esquerra, ni prenga el que ha de menjar més que amb tres dits. No ha d'olorar el menjar o beguda que una altra persona vaja a menjar o beure ni ha de donar a tastar fruita o un altre aliment que s'haja mossegat.

⁴¹ *Ibidem*, cap. i.

⁴² *Ibidem*, cap. ii.

7.4.4. *Sobre la conversa*⁴³

Quan parle amb algú, no fixe en ell tant la vista que li mire el rostre de fit a fit. No s'acoste tant que li done amb l'alè en la cara, o pugui esguitar-lo amb la saliva. Les seues paraules siguen poques i vertaderes. Entre molts parle poc, als seus majors amb tota reverència, als seus iguals amb cortesia, als seus menors amb el degut terme. Quan estiga assegut, no pose un genoll sobre l'altre ni estiga dansant amb els peus. No faça sorollets cantant entre dents o teclejant amb els dits. No es talle les ungles amb tisores, ni ganivet, ni es mossegue els llavis o ungles amb les dents en presència aliena. Quan es tracte de coses greus, no explique coses ridícules. No lleve a ningú la paraula de la boca, ni interrompa la conversa. Quan parle amb un altre, no tinga les mans sota la roba, ni cobertes ni en els costats, estiguen «decentemente» quietes. Procure no donar l'esquena, ni recolzar-se sobre la taula, o cadira, ni estar recalcat sobre ella, o recolzat sobre un altre. Quan tussa o esternude, pose la mà davant. El seu riure en la conversa siga moderat. No siga discutidor ni polèmic, especialment en allò que siga poc important. Quan reba algú o s'acomiade, siga cortés, sense passar per davant d'ell. A ningú tracte amb menyspreu i desdeny, siga afable i a tots tracte amb educació encara que ells no li corresponguen.

7.4.5. *Per a tractar amb persones de veneració i respecte*⁴⁴

Quan algú li parle, ha de posar-se dempeus i, si és persona de categoria, acompanye-la part del camí. Quan entre o isca, li obrirà la porta perquè entre primer. Davant dels seus majors no es cobrirà, ni s'asseurà, si ells no li ho demanen. Quan arribe algú, estant en conversa amb un altre, facilite-li seient, fins que acabe amb el primer. Estant amb una altra persona, no gire el cap cap arrere, ni llija carta que li porten i, si té documents sobre la taula, no els llija, ni els toque; no parle en secret, ni en idioma que els altres no entenguen.⁴⁵ Quan es referisca a alguna circumstància d'altres persones i de si mateix, s'esmentarà l'últim. No es lloe de cosa que haja fet o dit. Quan no ha de ser admès el seu consell ni escoltada la seua raó, ha de guardar-la per a millor ocasió. Quan vaja a parlar, mire el que diu, a qui ho diu i el temps i ocasió en què ho diu.

⁴³ *Ibidem*, cap. III.

⁴⁴ *Ibidem*, cap. IV.

⁴⁵ Deu estar referint-se l'autor a l'ús del valencià davant forasters?

7.4.6. *Per a tractar amb els de casa*⁴⁶

Respecte als pares de família, remarca que, encara que amb tots convé tenir pau i harmonia, molt més amb els de casa, perquè ha de viure i tractar diàriament amb ells; per açò no ha d'ofendre ningú, ni de paraula ni d'obra. Serà benivolgut i ben servit dels seus criats i família si és afable i benigne, més que si es mostra superb i altiu.

Quan se senta enfadat o trist, no faça ni diga res, i especialment a la persona amb qui està enfadat, sinó divertisca's llegint algun bon llibre o amb algun exercici honest. No siga molt impulsiu a fer les seues coses i, si són importants, no les faça sense consell de qui en sàpia. Si ha de reprendre la seua família o els criats, no ho faça en presència d'estranyes, i més si ho fa amb males maneres, insultant-los; i més encara si és per defectes lleus. Encara que no és dolent el recel dels que estan al seu càrrec, no desconfie massa de la seua família.

Les decisions que haja pres ha de seguir-les amb perseverança; però si és cosa dolenta, «no la comence, ni començada la continue». Si alguna persona li fa un regal i no «pretén cosa injusta», accepte-ho amb agraïment, i corresponga-li quan tinga ocasió. Vaja amb cura amb la vanitat, no siga tan orgullós de si mateix que no done lloc a estimació o afecte dels altres, menyspreant els seus favors i salutacions. Els entreteniments i jocs tenen com a objectiu divertir-se i relaxar-se i no perdre el temps, i els farà sempre amb persones de la seua edat i rang.

7.4.7. *El que s'ha de fer i evitar, fora de casa*⁴⁷

Quan camine pel carrer, siga amb modèstia, no vaja arrossegant els peus, ni donant salts; el rostre, ni molt dret, ni molt baix, ni mirant arrere, ni a les finestres. Si va amb una persona major o de més autoritat, done-li sempre el costat dret. No vaja agafat de la mà o de la roba als altres, ni assenyal amb la mà, el cap o els ulls a ningú. Entre en les cases per la porta principal i cridant primer. No vaja a casa ni s'ajunte amb persona de vida «sospechosa». Mai no es quede a menjar fora de casa i molt menys a dormir, sense permís dels seus pares.

⁴⁶ *Ibidem*, cap. vi.

⁴⁷ *Ibidem*, cap. vii.

El seu tracte familiar i habitual siga amb els més virtuosos i espavilats de la seua edat i qualitat. Evite discutir amb un altre i més arribar a les mans, i si algú li dona motiu, dissimule i després li cridarà l'atenció, doncs amb açò es conservarà la pau, i si no pot, deixe el seu tracte. Mai afavorisca bàndols, perquè es convertirà en enemic d'una de les dues parts. No divulgue el que l'altre va fer o va dir, ni escolte el que es diu o es fa en secret. Siga discret i no descobrisca el seu secret sinó a qui ho sàpia guardar. No es queixe a tots del seu dolor i treball, sinó a qui el pugua remeiar.

En el tractat tercer es proporcionen uns textos als pares de família i als mestres per al bon ensenyament dels xiquets i també algunes devocions i exercicis espirituals per a instruir-los. Aquesta part resulta especialment important, és una foto d'època del quefer com a docents, i mou a reflexió. Arriba a explicitar una metodologia didàctica de la lectura i l'escriptura.

*7.4.8. De les principals obligacions que tenen els mestres per a la bona ensenyança dels xiquets*⁴⁸

Els mestres de xiquets tenen al seu càrrec criar i ensenyar la joventut en lletres i en virtut. Perquè açò s'aconseguisca proposa un vademècum d'obligacions. Han de mostrar-se temerosos de Déu i virtuosos davant dels seus deixebles en paraules, obres i accions, perquè puguen ser imitats. Han de ser laboriosos en el seu treball i aplicats per a ensenyar, però també moderats per a no imposar als xiquets més d'allò que el seu talent pugua aprendre:

«y assí a los que comiençan el Jesús, bastará el darles por lección cada día, una, o dos letras solas, repitiéndolas muchas vezes, y hasta que las sepa, y conozca, que no pase a las otras; y preguntársela muchas vezes interpoladas con las que sabe, y de ningún modo con las que aún ignora.

»Quando començare a letrear, que sea uno, o dos renglones solos, y no permita, que passe a otros, ni que estudie lección nueva, hasta que los sepa letrear con perfección, y perfecta pronunciación; pues si algún mal hábito aprendiere en la pronunciación, le costará mucho el quitárselo; y assí tome el trabaxo por sí, o por medio de algún muchacho de enseñársela hasta que las sepa bien, y entonces para que se imprima que la repita muchas vezes, y

⁴⁸ *Ibidem*, cap. I.

quando esse modo sepa bien una llana, que la buelva a dar muchas vezes a largas lecciones. Quando empeçare a escribir el Niño, si quisieren que gaste poco papel, que sepa mucho, bien, y en poco tiempo, no le quieran luego hazer formar todas las letras del abecedario, si no primero que forme los Palotes; después que les convierta en Ees, y Emes; y quando esso hiziere, ya más de medio bien, que llene tres, o quatro llanas de Cees, y después essas mismas, que las haga Aes; después Dees, después Quees, y después si quiere, que las haga Gees. Después de esto, que forme dos o tres llanas de Eles, y después, que las convierta en Bees, y de esse modo proporcionándose con la corta comprehensión de un niño, sin confundirle le enseñará a escribir mejor y más presto todas las letras del Abecedario.

»Quando se enseñe el Ayudar a Missa, Doctrina Christiana, o otra cosa, que ayan de aprender de memoria, sea poco, y con continuas repeticiones, como una, o dos respuestas solas, y estas bien sabidas y pronunciadas, y en saberlas assí, passarle a las otras, haziendoles repetir las que supiere, porque no se le olviden, y con este método verán como con menos tiempo lo aprenderán mejor, y más perfectamente, que si de una les quiere enseñar mucho.

»Deben ser sufridos para las continúas importunaciones, que traen los discípulos en tal edad, amándoles con amor de Padres, pues los tienen a su cargo, no siendo tan ásperos, y severos que los aborrezcan, ni tan blandos, y conversables, que los menosprecien. Al discípulo dócil, bastará el amor, y blandura; pero el descuydado, o protervo, es necesario el castigo, y quando este lo execute, no sea con indignación, ni con ira, sino con moderación y atendiendo solo a la enmienda, con quietud, con paz, y tal vez riendo, proporcionando el castigo con la culpa, y de esta forma lograrán mejor la enmienda; el castigar a los niños con razón, no es no quererlos, antes bien es amarlos, y querer que aprovechen.

»Procurarán imponer a los niños en la virtud, declarándoles la obligación, que tienen de obedecer a sus padres, el respeto a sus mayores, y la urbanidad con todos, enseñándoles frecuentemente a alabar el Santo Nombre de Dios, y de su Santísima Madre, reprehendiendo, y castigando con rigor la mala costumbre de jurar, y maldecir, y las palabras deshonestas, dándoles a entender lo que es pecado, y como por el mortal queda el alma en desgracia de Dios, y desheredada de la Gloria, procurando imprimirles en su memoria esta, o otras sentencias: el servir a Dios permanece, todo lo demás

perece; pues los ecos de estas voces de la escuela les suelen resonar después por toda la vida.

»Deben tener mucho cuidado en desterrar de sus escuelas libros profanos, y deshonestos assí en prosa, como en verso, coplas, xácaras de malos cantares, porque este es un veneno de la juventud, con que el Demonio, procura inficionar los entendimientos de los niños, para que ocupados con lo malo, y dañoso, no apetezcan lo bueno, y provechoso; mandándoles que decoren algunas canciones, y documentos, que para este fin se pondrán en este tratado, o otras que se hallan en libros de devoción.

»Serán muy vigilantes en enseñarles todos los días la Doctrina Christiana, y que para que en materia de tanto interés espiritual, no aya escusa, ni omisión se manda en las Constituciones Synodales de este Arçobispado de Valencia, tit. i. Const. r. A los que eligen, y nombran maestros de niños, les impongan expressamente esta obligación en el nombramiento; y particularmente harán, que los Sabados, traygan cada uno de memoria, un capitulo de la Doctrina Chistiana, que aprendiendolos de esta manera, en poco tiempo tomaran todo el Catecismo; haziendoles, que lo buelvan a repetir de nuevo, porque no se les olvide».

8. CONCLUSIÓ

Quin pot ser l'interès de fer públic, després de tres segles, aquest llibre? Va ser útil en el seu moment? Certament podem dir que ha sigut superat el seu contingut pel que fa referència a la formalitat del religiós, però sí que hi ha un anhel de permanència del seu contingut social i relacional, fora de la mutació de les modes, els models i maneres. És pot observar en el contingut de molts textos actuals per a ús escolar «l'educació en valors» i, per descomptat, en tots els del segle XIX i el segle XX fins a la reforma educativa.

L'obra quasi apareix com a menys determinista en la part didàctica que a la primera part, encara que el missatge és coincident: afermar el coneixement, personalitzar l'ensenyament, no tenir pressa, la paciència, no generalitzar en la «llició», amb la seua constructivista i curiosa descripció de la construcció d'un nou coneixement, la «lletra» en particular, sobre l'anterior.

La família, de caràcter patriarcal, s'erigeix en el principal instrument d'inculcació i de transmissió de les regles d'urbanitat: el control dels instints es

basava en la societat en el respecte que es devia a les persones de rang social elevat, i també exigia dels seus membres un alt grau de disciplina i autodomini.

L'autor ja assenyalava al començament del seu directori com la formació de la infantesa constava de moltes parts: a més de la urbanitat en les bones maneres hi ha la pietat, les bones lletres i la instrucció en els oficis i deures de la vida. Per aquest motiu els humanistes i moralistes catòlics els inclouen en els manuals d'educació. No solament tracta el llibre els grans temes desenvolupats abans per Erasme o Vives, com alçar-se, llavar-se, vestir-se, estar en la taula, comportar-se en els jocs, etc., sinó que, a més, ho fa en termes molt semblants. Aqueixes coincidències no són estranyes si es té en compte que els humanistes van adaptar al seu temps no poques citacions dels clàssics.

En suma, entren en vigor moltes de les normes que, amb major o menor fortuna, han intentat inculcar-nos des de menuts: la modèstia, el respecte, la humilitat, la moderació, la codificació progressiva dels instints naturals: menjar, escopir, orinar, dormir, els impulsos sexuals, etc., el llenguatge i fins i tot la lògica del pensament. Des de l'òptica del control, aquestes normes sotmeten l'individu, que amb freqüència les accepta de forma inconscient, i reprimeix el component plaent lligat a la satisfacció de determinades funcions, relegades cada vegada més a l'àmbit privat. El cos està sotmès a una normalització intensa, a través de la inculcació de les bones maneres, el vestit, el llenguatge, els jocs, les trobades quotidianes o excepcionals.

Des del nostre punt de vista quatre són els fonaments de l'obra: la doctrina cristiana, la família, els mestres i els valors i la convivència. Respecte al primer, es troba inserit en els altres, per la qual cosa ens fixarem en la seua significació actual, al segle XXI. En el sentit de la transmissió religiosa, s'ha pogut comprovar com l'excessiva racionalització de l'experiència religiosa ha deixat els mateixos pares creients sense pràctiques quotidianes ni rutines familiars que connecten fe i vida quotidiana. I el que ha passat en el món catòlic podria ser d'interès per a preveure el que pot passar en altres terrenys educatius, com el del civisme democràtic o la responsabilitat política del ciutadà.

«Pel que fa a la família, es pot dir que, de ser una institució que exercia una força centrípeta sobre els seus membres, els aglutinava i retenia entorn d'una estructura de dependència patriarcal, ha passat a exercir una força centrífuga. Al segle XVIII i fins fa trenta anys en les zones rurals, la família la integraven diverses generacions i fins i tot de diverses branques: en la mateixa casa podien viure-hi avis i nets, però també algun oncle o nebot, i

durant tota la vida es vivia en família. Ara, en canvi, una família solament sol tenir pares i fills i inclús es qüestiona la seua pròpia identitat. A diferència d'abans, l'habitual és que ara les parelles esperen uns anys a ser pares. La principal conseqüència d'aquestes transformacions socials i econòmiques és que a les llars modernes dels països desenvolupats cada vegada hi ha menys dones i ancians, que abans eren els membres de la família que més temps passaven a casa al costat dels xiquets. De la mateixa manera, respecte als majors, ja no són la classe d'avis que abans vivien dins el grup familiar, la generalització del sistema de pensions i els canvis de models culturals els han proporcionat un estil de vida independent del marc familiar tradicional. Al mateix temps la convivència s'ha allargat, perquè els avis s'han fet càrrec de les dificultats dels seus fills».

Siguen les que siguen les circumstàncies, la família segueix ocupant un lloc absolutament central en l'organització social i es considera una garantia en el manteniment de l'estat del benestar, de la integració social, de la transmissió de valors cívics, etc., i en aquest marc de relacions socials i professionals competitives, la família fa funcions d'espai protector. És l'espai principal per a educar l'afectivitat, les emocions, i és molt important per a tota educació que comporte una iniciació que no és comuna al conjunt de la societat o que porta afegida una notable càrrega ideològica. En aqueix sentit la família és la plataforma bàsica, l'espai d'iniciació a l'experiència religiosa i també a altres experiències com el pacifisme, l'ecologisme..., en què es naturalitzen i es fan normals i quotidianes les experiències que no es troben de manera habitual en el món de la «majoria». És la base imprescindible de la transmissió dels mons particulars dels quals convé tenir una certa experiència infantil per a, després, no ser ni absolutament insensible ni tampoc fanàtic. En la família el xiquet aprèn aptituds tan fonamentals com parlar, endreçar-se, vestir-se, respectar els majors, protegir els més xicotets, compartir amb els qui l'envolten, participar en jocs col·lectius respectant els reglaments, distingir el que està bé del que està malament segons les pautes de la comunitat a la qual es pertany, etc. Tot açò funciona per via de l'exemple, i està recolzat en gestos, humors compartits, «xantatges» afectius al costat de la recompensa de carícies i càstigs diferents per a cadascú. Per açò el que s'aprèn en la família té una indeleble força persuasiva, que en els casos favorables serveix per a produir l'assoliment de principis moralment estimables, però en els desfavorables fa arrelar prejudicis que més tard seran molt difícils d'extirpar.

L'autoritat en la família hauria de servir per a ajudar a créixer els seus membres més joves, capacitant-los per a restringir les pròpies apetències i tenir en compte les dels altres, i ajornar o temperar la satisfacció d'alguns plaers immediats per al compliment d'objectius recomanables a llarg termini. Dins de l'anomenat «eclipsi» actual de la família com a unitat educativa, la figura del pare és la més de totes: el paper més qüestionat i menys grat d'assumir, el trist encarregat d'administrar la frustració. No obstant açò, el desdibuixament d'aquesta figura suposa dificultats per a la identificació positiva dels joves, i sembla que només les formes més integristes de família es mantinguen decidides a conservar el model d'autoritat paterna.

La tasca actual de l'escola resulta aleshores doblement complicada. D'una banda, ha d'encarregar-se de molts elements de formació bàsica de la consciència social i moral dels xiquets que abans eren responsabilitat de la socialització primària duta a terme en el si de la família. Açò quan en massa ocasions els pares no eduquen per a ajudar a créixer el fill sinó per a satisfer-se modelant-lo a la imatge i semblança del que ells volgueren haver sigut, compensant així manques i frustracions pròpies.

Un altre element en el qual l'autor incideix perquè el considera capital en la seua missió educativa, és el mestre i la seua formació. Indica que es facen mestres els qui siguen capaços per la seua ciència, el seu criteri i costums, d'ensenyar els altres i de merèixer l'estimació pública. Aquest text del tractat de l'ensenyament és fidel exponent dels requisits de formació que exigeix per a l'exercici del magisteri. Per a l'acompliment de tan alta missió, «ensenyar amb gust... i profit dels altres», el mestre de l'escola de primeres lletres ha d'estar adornat de certes qualitats intel·lectuals: talent, judici i erudició, i prudència, la virtut que ha de governar tots els actes de la vida del mestre, «y su principal cuidado el de no decir ni hacer cosa que traiga mal ejemplo a los oyentes o los induzca a imitar lo que carezca de justificación». El codi d'actuació ètica queda ben remarcat i definit: «no sean indignos de lo que profesen ni de esto abusen con perversa intención; no perturben el sosiego ajeno ni den tanto valor a cualquier clase de ganancia que por obtenerla sacrifiquen el interés general consagrando como directores del pueblo a los que pueden echar a perder la generación siguiente».

Respecte al treball amb els alumnes, ha d'aplicar-se des de xicotets: «apele a su ejercicio y actividad en los primeros años, pues es la memoria facultad que crece con el uso... y en dicha edad, como nada se gasta, no se siente el trabajo; extiende libremente la memoria su capacidad sin trabajo ni preocupaciones del individuo, las tiernas inteligencias se empapan con los rudimentos llenos

de avidez, que es entonces ocasión de retener e impregnarlos en el espíritu». Els mestres rebran dels alumnes amor i reverència «com si foren altres pares».

Avui dia parlem d'educació comprensiva, atenció individualitzada i aprenentatge cooperatiu. Perfectament podem trobar-ne precedents en aquest text, coincident amb moltes de les proposicions que temps arrere ja havia escrit Vives, «en la enseñanza se debe tomar para el oyente lo que está dentro de los límites de la comprensión», raó per la qual «no puede fijarse unidad de tiempo para todo alumno, sin conceder algo más a los retrasados, pues no hay cosa tan desigual como esa que forma igualdad». El mestre haurà de tenir en compte a l'hora d'ensenyar la capacitat de l'alumne, haurà de motivar-lo, a fi d'inculcar-li el gust per l'estudi; i, per descomptat, ha de conèixer els processos de l'aprenentatge, de l'oblit, les seues causes i els seus remeis, atès que «la memoria si no la ejercitares se entorpece y se hace más tarda cada día», de manera que «la explicación del profesor debe ser muy fácil y accesible, al principio con palabras del idioma corriente, [...] se servirá de ejemplos (máxima, fabulita, historia) o proverbios». A la memòria comprensiva atorga importància en el procés de l'aprenentatge i per a ella exigeix no solament exercici sinó educació: «exercite la memoria con assiduidad, para que no pase dia sin que ella atesore alguna cosa, que los versos son adecuados para su fiel retención en la memoria, a causa del orden de su composición y estructura».

Respecte a les sancions, els seus comentaris són de gran actualitat: realitzar una censura moderada, ni humiliant ni irritant: «se puede observar un cierto temperamento, en virtud del cual se dejen pasar en silencio algunas cosas poco exactas; pero sin afirmar rotundamente nunca aquello que puedan luego reconocer como inexacto los alumnos mismos, lo cual quita mucha autoridad».

Hem vist com el *Directorio* mostra la ritualització dels processos vitals, com la casa, el menjar, el carrer, el camp, moments de la vida o la mateixa mort, i també l'afany constant de transcendència. Avui en dia, homes i dones també reclamen amb urgència una taula de valors,⁴⁹ unes pautes per a la convivència i unes normes comunes per a la relació personal i social. Per això ens trobem, des de fa anys, amb la idea que bona part dels problemes de la societat actual tenen la seua arrel en una profunda crisi de valors, i com a educadors és difícil determinar quina és la llista de valors comuns en què tothom haja de ser educat, i difícil la manera com s'han de concretar. Per tant, el primer problema és fer la nòmina d'aquests valors i posar-nos d'acord per veure quins són i on

⁴⁹ FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel. *Educación en valores, formar ciudadanos*. Madrid: Nueva Educación, 2007.

s'han d'aplicar. Però, a més, l'altre problema que es planteja és si es converteixen els valors en matèria escolar, vistos com a assignatures i deslligats de la realitat vital i de l'exemplaritat.

Educar, avui dia, en bona part significa ensenyar a anar contracorrent, i entendre l'educació com una eina al servei de la convivència democràtica és un repte educatiu de primer ordre en aquest segle XXI. No hem d'oblidar que la convivència es presenta com a base i suport de la tasca educativa i és una condició imprescindible perquè l'educació produïska els efectes oportuns. Una convivència que es veu alterada per conductes antisocials i inadaptació com a conseqüència de la desigualtat social i de la diferència entre l'ansietat consumista provocada i la realitat econòmica viscuda, la desestructuració familiar o la falta d'atenció, la utilització de la violència com a solució de conflictes o els mètodes educatius basats en la permissivitat o la indiferència.